

drs. J. W. M. Schulten

luitenant-kolonel van de verbindingdienst b.d.

Koersk 1943

De slag bij Koersk, die op 5 juli 1943 begon, wordt in het algemeen beschouwd als een van de grootste tankslagen uit de wereldgeschiedenis. Duitse generaals en veldmaarschalken van grote naam, zoals Heinz Guderian (1888-1954), Walter Model (1891-1945) en Erich von Manstein (1887-1973), speelden daarin een grote rol. Niet geheel onbegrijpelijk is dat de aandacht tijdens de Koude Oorlog in het Vrije Westen vrijwel uitsluitend op de militair-technische aspecten van deze slag was gericht. Van Duitse deskundigen die met de Russische beer heel wat gevechten hadden geleverd, viel immers een hoop te leren. Daarbij werd meestal vergeten dat, toen het „operationele genie” Manstein en de *Meister der Defensive* Model (afb. 1) al hun talenten in de strijd wierpen om de oorlog te verlengen, in naam van het Duitse volk door het nazi-regime de grootste oorlogsmisdaden werden gepleegd.

In deze beschouwing wordt niet alleen ingegaan op de militair-technische aspecten van de slag bij Koersk, maar ook op de politieke en morele verantwoordelijkheid van de betrokken legeraanvoerders. Voorts wordt de vraag aan de orde gesteld of na de Koude Oorlog anders moet worden omgegaan met de militair-historische erfenis van de Tweede Wereldoorlog dan tot nu toe gebruikelijk was.

Keerpunt in de oorlog

Na de slag bij El Alamein (23-10-1942) en de geallieerde landingen in Noord-Afrika (Operatie Torch; 8-11-1942) werden het Duitse Afrikakorps en zijn Italiaanse handlangers langzaam maar zeker uit Noord-Afrika verdreven. Tijdens de conferentie van Casablanca (14-25 januari 1943) maakten Roosevelt en Churchill bekend dat zij van Duitsland, Italië en Japan de onvoorwaardelijke overgave eisten. Op 13 mei 1943 capituleerden de Duitse en Italiaanse troepen in Noord-Afrika en konden de geallieerden zich gereedmaken voor de vorming

van het tweede front op het vasteland van Europa, waarom Stalin al zo lang tevergeefs had gevraagd. Het jaar 1943 betekende een keerpunt in de strijd tegen nazi-Duitsland.

Ook in Rusland verliep de oorlog voor het Derde

Afb. 1 Generaloberst Walter Model

Rijk ongelukkig. De kersverse Duitse veldmaarschalk Friedrich Paulus (1890-1957) capituleerde met zijn 6e Leger – afgezien van een klein gedeelte dat er nog geen genoeg van had en enkele dagen doorging – op 31 januari 1943 bij Stalingrad. Na de Russische winteroffensieven en de Duitse tegenaanvallen, waarbij o.a. op 16 februari 1943 Charkov door het II. SS-Panzerkorps werd heroverd, kwamen de gevechten eind maart 1943 bij het begin van de *Schlammperiode* tot een voorlopig einde.

De *Schlammperiode*, of *rasputizas* zoals de Russen zeggen, is een verschijnsel dat door de eeuwen heen de oorlogvoering in Rusland in hoge mate heeft beïnvloed. Zowel in het voor- als in het najaar was er een periode van ongeveer een maand waarin de wegen in Rusland door modder volledig on-

begaanbaar werden. Het verschijnsel werd veroorzaakt doordat er vanwege de lage temperatuur minder water verdampte dan er als regen naar beneden kwam.

Tijdens die periode van gedwongen rust ontwikkelden de Duitsers allerlei gedachten hoe zij konden verhinderen dat het Rode Leger zijn opmars naar het westen zou voortzetten. Gezien de frontlijn leek een groot Duits offensief bij Koersk daartoe een goede mogelijkheid te bieden.

Ook de Russen vroegen zich af op welke wijze de oorlog na de *rasputizas* moest worden voortgezet. Voor beide partijen gold overigens hetzelfde dilemma. Moest men de aanval van de tegenstander afwachten en dan tot de tegenaanval overgaan, of was het beter zelf het initiatief te nemen en met de aanval te beginnen? Zowel aan Russische als aan Duitse zijde was dit voortdurend een punt van bespreking.

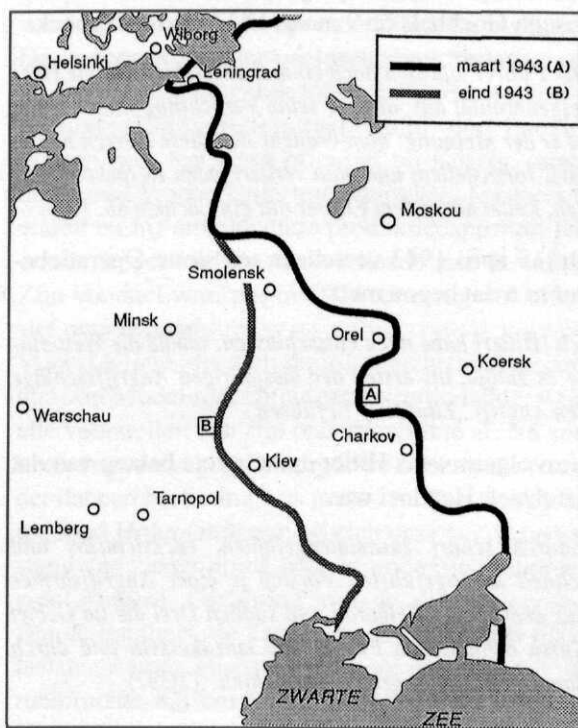
Vorbereitung

In maart 1943 was de frontlijn in Rusland 2600 km lang. Van noord naar zuid stonden aan Duitse zijde opgesteld de Heeresgruppe Nord (Küchler), de Heeresgruppe Mitte (Kluge), de Heeresgruppe Süd (Manstein) en de Heeresgruppe A (Kleist). Het merendeel van de Duitse troepen stond toen aan het Oostfront opgesteld. Dat waren 159 Duitse en 22 Roemeense divisies, aangevuld door een beperkt aantal eenheden van andere Duitse bondgenoten. Omdat een geallieerde landing in West-Europa op korte termijn voor de hand lag, was het zaak daarvoor troepen aan het Oostfront vrij te maken. Dat kon gebeuren door met een offensief de saillant bij Koersk af te snijden en zo de frontlijn te verkorten (afb. 2). Gezien de toenemende Russische overmacht, zowel in kwantitatieve als in kwalitatieve zin, was het tevens noodzakelijk tijdens een beperkt offensief zoveel mogelijk Russische troepen te vernietigen om zo een Russische doorbraak op andere frontgedeelten onmogelijk te maken.

Door deze strategisch-defensief gevoerde operatie van beperkte omvang kon het initiatief, of het *Gesetz des Handelns*, weer in Duitse handen overgaan. Voor Hitler waren er ook nog andere motieven. Om het vertrouwen van zijn bondgenoten na de nederlagen in Noord-Afrika en bij Stalingrad terug te winnen, had hij een grote overwinning nodig. Verder hechtte hij grote waarde aan het behoud van

het Donetzbekken vanwege de daar voorkomende erts en mineralen, die hij voor zijn oorlogsindustrie nodig had. Een andere gedachte – en die leefde niet alleen bij Hitler maar ook bij de Duitse legerleiding – was dat een vernietigende uithaal naar het Rode Leger Stalin wellicht tot het beëindigen van de strijd aan het Oostfront zou bewegen.

Op 5 maart 1943 gaf Hitler het *Operationsbefehl Nr. 5* uit, waarin de Duitse legergroepen richtlijnen

Afb. 2 Het oostfront

kregen voor de voortzetting van de strijd aan het Oostfront. Hierbij kregen de Heeresgruppen Mitte en Süd opdracht sterke eenheden ter beschikking te houden voor een aanval in de richting Koersk. Het operatiebevel sloot af met de opdracht:

Die Heeresgruppen melden zum 25.3. ihre Absichten. Die Meldungen über den jeweiligen Stand der Arbeiten sind zu jedem Montag vorzulegen. [1]

De Führer kon tevreden zijn, want zijn ondercommandanten gingen hard aan de slag. De Heeresgruppen Süd en Mitte leverden op resp. 22 en 24 maart hun plannen in. De operatie in de richting Koersk kreeg op 31 maart 1943 de codenaam *Zitadelle*, ontleend aan de belegeringsoorlogen uit het verleden, toen men vanuit de citadel van een stad met uitvallen de belegeraars trachtte te ver-

jagen. Een beeld dat in 1943 goed toepasbaar was op de toen belegerde *Festung Europa*.

Nadat Operatiebevel nr 5 was uitgegeven, stelde Hitler alles in het werk om zijn ondercommandanten van het belang van het offensief te overtuigen en voor de uitvoering hun adviezen in te winnen. Op 10 en 13 maart zocht hij persoonlijk Manstein (afb. 3) en Kluge in hun commandoposten op. Dat laatste wil overigens niet zeggen dat Hitler een groot respect voor zijn generaals had. Zo schreef Joseph Goebbels op 9 maart 1943 in zijn dagboek:

Der Führer läßt sich noch einmal ausgiebig über die Heeresgeneralität aus, die nur seine Verachtung findet. Auch ist er der Meinung: man braucht sich diese Herren nur in Zivil vorzustellen, und man verliert jeden Respekt vor ihnen. Keitel nötigt dem Führer nur ein Lächeln ab. [2]

Op 15 april 1943 verscheen ten slotte Operatiebevel nr 6 dat begon met:

Ich [Hitler] habe mich entschlossen, sobald die Wetterlage es zuläßt, als ersten der diesjährigen Angriffsschläge den Angriff „Zitadelle“ zu führen.

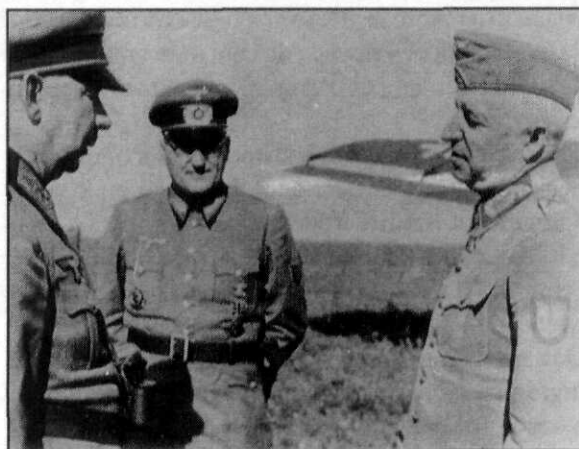
Vervolgens wees Hitler op het grote belang van dat offensief. Het doel was:

...durch scharf zusammengefaßten, rücksichtslos und schnell durchgeführten Vorstoß je einer Angriffsarmee aus dem Gebiet Belgorod und südlich Orel die im Gebiet Kursk befindlichen Feindkräfte einzukesseln und durch konzentrischen Angriff zu vernichten. ([2]397)

Met nadruk werd in het operatiebevel gewezen op het belang van het verrassingselement, de geheimhouding, de misleiding van de tegenstander, de propaganda, de vorming van zwaartepunten en de logistieke aspecten. Het offensief zou door de *Luftflotte 4* worden ondersteund. Op de andere frontgedeelten moest rekening worden gehouden met Russische tegenoffensieven.

Wanneer alleen de militair-technische aspecten in beschouwing worden genomen, kan Operatiebevel nr 6 als een hoogtepunt van de Duitse militaire bevelvoering en besluitvorming worden beschouwd. Dat heeft in belangrijke mate ertoe bijgedragen dat de Duitse legergroepcommandanten en hun onderbevelhebbers zo vol enthousiasme aan de slag gingen. Eindelijk konden zij weer eens van hun grote professionaliteit blijk geven.

Terwijl aan Duitse zijde de plannen voor de operatie Zitadelle verder werden uitgewerkt, versterkten

Afb. 3 Veldmaarschalk Manstein (rechts) en de generaals Busse (midden) en Kempf

de Russen hun verdedigingslijnes in de saillant van Koersk. De Duitse aanval op Koersk zou vanuit het noorden worden uitgevoerd door de 9. Armee, die onder bevel stond van Generaloberst Walter Model. De Heeresgruppe Süd moest de aanval met de 4. Panzerarmee en de Armee-Abteilung Kempf uitvoeren. Deze beide eenheden stonden onder bevel van resp. Generaloberst Hermann Hoth (1885-1971) en General der Panzertruppen Werner Kempf (1886-1964). De 4. Panzerarmee had opdracht de Russische lijnes te doorbreken en ten oosten van Koersk contact met de 9. Armee te maken. Daarna zouden de ingesloten Russische legers worden vernietigd. De Armee-Abteilung Kempf opereerde op de rechterflank van de 4. Panzerarmee en moest een mogelijk Russisch tegenoffensief uit het oosten afslaan.

Het Duitse offensief, dat aanvankelijk op 3 mei 1943 zou beginnen, werd vele malen uitgesteld. Uiteindelijk ging de Wehrmacht op 5 juli 1943 tot de aanval over. Omdat dat uitstel een grote rol speelde in de naoorlogse discussie over de vraag waarom de operatie uiteindelijk mislukte, wordt daarop nu nader ingegaan.

Uitstel van de aanvalsdatum

Het voortdurend uitstellen van de aanvalsdatum heeft o.m. tot gevolg gehad dat het verrassingselement van de operatie Zitadelle volledig verloren is gegaan. Verder gaf het uitstel de Russen een enorme tijdwinst, waardoor de verdedigingslijnes in de saillant van Koersk niet alleen konden worden versterkt maar ook in de diepte konden worden uitge-

breid. Van groter belang was echter dat de wapenproductie van de Russen in 1943, mede dank zij de Amerikaanse steun, die van Duitsland begon te overtreffen.

Aan Duitse zijde speelde de produktie van de nieuwe tanks, zoals de Panthers en de Tigers, een belangrijke rol (afb. 4). De gedachte daarbij was dat de betere Duitse pantserkwaliteit het van de grotere

Afb. 4 Panzerkampfwagen „Tiger I”

Russische kwantiteit aan tanks zou winnen. De veel betere Duitse militaire bevelvoering en besluitvorming, althans zo was de Duitse mening, zouden daarbij een rol van doorslaggevende betekenis spelen. De Duitse legerleiding zag echter over het hoofd (men zou ook kunnen zeggen dat zij de ogen voor de realiteit gesloten hield) dat de Russen inmiddels twee jaar oorlogservaring hadden opgedaan en daardoor het militaire handwerk steeds beter begonnen te beheersen.

Toen de Wehrmacht met de voorbereidingen van het offensief begon tastte de *Abteilung Fremde Heere Ost* onder leiding van kolonel Reinhard Gehlen, over de Russische bedoelingen nog in het duister. Het was wel duidelijk dat het Rode Leger de saillant bij Koersk tot het uiterste zou verdedigen. Omdat met het verstrijken van de tijd de kans op een Russisch offensief in zijn frontgedeelte toenam, was Manstein voor een zo snel mogelijk begin van het offensief. Half mei leek hem een haalbare kaart. Hij was echter niet de enige hoge commandant die Hitler met allerlei voorstellen over de start van het offensief bestookte.

Op 27 april had Model, die het vertrouwen van Hitler genoot, tijdens een bezoek aan de Führer in Berchtesgaden om uitstel van het offensief gevraagd. Vanwege de sterke Russische verdedi-

gingslijnes wilde Model versterking met twee pantser- en vier infanteriedivisies en met een aantal legerkorpsstroepen, zware artillerie, houwitseren en genietroepen. Op grond van de door Model naar voren gebrachte argumenten besloot Hitler het offensief uit te stellen. Tijdens een op 4 mei gehouden bespreking, waaraan behalve Manstein en Kluge ook Guderian, de chef van de Generale Staf Kurt Zeitzler (1895-1963) en de chef-staf van de Luftwaffe Hans Jeschonnek (1899-1943) deelnamen, werd uitvoerig op de operatie Zitadelle ingegaan. De generaals Zeitzler en Jeschonnek drongen aan op een zo vlug mogelijk toeslaan. Guderian, sedert februari 1943 Generalinspekteur der Panzertruppen, was tegen een offensief bij Koersk, omdat de nieuwe Panther tanks nog onvoldoende beproefd waren en hij onvoldoende produktiecapaciteit had om de te verwachten tankverliezen aan te vullen. Zijn voorstel was, pas in 1944 tot een groot offensief over te gaan.

Vooraf Kluge, die zich door het rechtstreekse contact van Model met Hitler gepasseerd voelde, wees alle voorstellen van zijn ondergeschikte af. Na veel heen-en-weergepraat eindigde de bijeenkomst zonder dat een beslissing was genomen. Een week later ontbood Hitler Guderian bij zich om over de laatste stand van zaken bij de pantserproductie te worden geïnformeerd. Op grond van de produktiecijfers van de Panthers, de Tigers en de Ferdinands (deze laatste waren Tigeronderstellen met daarop de roemruchte 8,8 cm Panzerabwehrkanone) besloot Hitler de aanvalsdatum naar 12 juni te verschuiven. Op 5 juni volgde een nieuw uitstel en ten slotte werd de definitieve aanvalsdatum op 5 juli 1943 vastgesteld.

Zoals bij iedere grote operatie in de moderne oorlogvoering speelde bij de operatie Zitadelle de „voorlichting” aan de eigen troepen en bevolking een belangrijke rol. De Duitse aanval bij Koersk moest worden voorgesteld alsof het hier om een tegenaanval ging. Daardoor zou het mogelijk worden het Duitse offensief, ongeacht de afloop ervan, als een succes voor te stellen. Ook wilde men zo de geallieerden duidelijk maken dat Duitsland in staat was een vijandelijk offensief af te slaan. De Duitse legerleiding hoopte dat de geallieerden zich dan nog wel even zouden bedenken alvorens zij tot de vorming van een tweede front zouden overgaan.

Tijdens het moeizame besluitvormingsproces van Zitadelle in de periode maart-juli 1943 werd zelfs

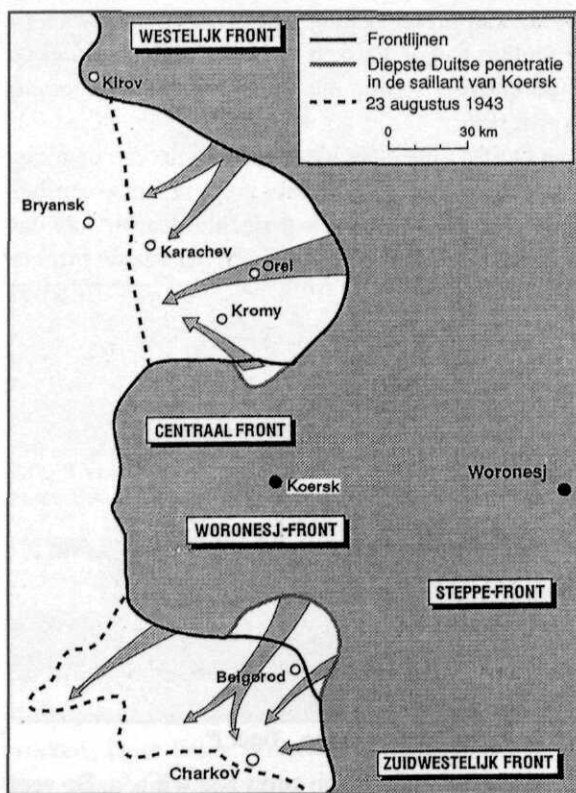
enkele malen het afgelasten van de operatie ernstig overwogen. De eigengereide houding van Hitler, de verschillen van inzicht van de verschillende bevelhebbers en, niet te vergeten, hun persoonlijke tegenstellingen zouden niet alleen de besluitvorming van de operatie Zitadelle beïnvloeden, maar ook de geschiedschrijving ervan.

Russische reacties

Na hun overwinning bij Stalingrad waren de Russen ervan overtuigd dat zij de oorlog zouden gaan winnen. De achterdochtige Stalin begon sindsdien dan ook meer en meer op zijn militaire ondercommandanten te vertrouwen. In de vroege lente van 1943 kwam G. K. Zjoekov (1896-1974) tot de conclusie dat de Duitsers bij Koersk tot het offensief zouden overgaan. De vraag was alleen of hij de Duitse aanval moest afwachten of zelf moest aanvallen. Evenals hij dat bij de slag van Moskou had gedaan, meende Zjoekov dat het initiatief aan de tegenstander moest worden gelaten. Na uitvoerige discussies in Moskou werden zijn argumenten door Stalin – die evenals Hitler huiverig was zijn tegenstander al te veel ruimte voor het ontplooiën van initiatieven te geven – geaccepteerd.

Bij de Russische besluitvorming speelde het gegeven dat zij goed op de hoogte waren van de Duitse mogelijkheden en bedoelingen, een belangrijke rol. Die kennis was niet alleen door de achter de Duitse linies opererende partizanen verkregen, maar ook door Russische geheime agenten die per parachute waren gedropt. Omgekeerd was men aan Duitse zijde goed geïnformeerd over hetgeen zich in het Kremlin afspeelde.

Intussen ging het Duitse winteroffensief door. Op 18 maart 1943 heroverden de Duitsers Belgorod. Door de sterke Russische tegenstand waren zij echter niet in staat naar het noorden door te stoten en het front stabiliseerde zich. Begin april hadden de Russen veel informatie over de Duitse troepen bij Orel, Sumy, Belgorod en Charkov verzameld, zodat Zjoekov op 8 april aan Stalin kon rapporteren dat de Duitsers niet meer tot zeer grote offensieven in staat waren. Zij zouden wel met kleinere offensieven proberen stap voor stap op te rukken om in 1943 Moskou te veroveren. Een dergelijk beperkt offensief was volgens Zjoekov bij Koersk te verwachten. Hij veronderstelde dat de Wehrmacht daar ca. 2500 tanks zou inzetten.

Afb. 5 De slag om Koersk

Op 23 april 1943 hield Stalin met zijn ondercommandanten een bespreking over de te nemen maatregelen tegen het te verwachten Duitse offensief in het gebied Charkov-Koersk. De Duitse *Abteilung Fremde Heere Ost* van het OKH was door een geheim agent op de hoogte van deze bijeenkomst en het daar behandelde.

Terwijl het Rode Leger voorbereidingen trof om bij Orel tot het offensief over te gaan, versterkte het de saillant van Koersk. Er ontstond een verdedigingslinie van 25 km diepte, die uit mijnenvelden, prikkeldraadversperringen, veldversterkingen en steunpunten was opgebouwd. Achter die gordel stonden de reserve-eenheden die een mogelijke Duitse doorbraak moesten afslaan. In totaal beschikten de Russen voor de operaties bij Koersk en Orel over 1,9 miljoen man, 5130 tanks en *Sturmgeschütze* (tankdestroyers) en 3200 vliegtuigen, een overmacht t.o.v. hun tegenstanders van 1,5 tot 2,1.

In het noordelijke gedeelte van de saillant van Koersk was het Centrale Front en in het zuidelijke gedeelte het Woronesj-front ingezet. De Russische militaire organisatie bestond uit fronten, legers en divisies, terwijl de Wehrmacht was opgebouwd uit legergroepen, legers, legerkorpsen en divisies.

Hierbij zijn de fronten vergelijkbaar met de legergroepen en de Russische legers met de Duitse legerkorpsen. De fronten waren echter kleiner dan de legergroepen. Ook de organieke sterkte van de Russische divisies was kleiner dan die van de Duitse divisies. Het voordeel van de Russische organisatie was dat zij door het ontbreken van een bevelsniveau en de kleinere eenheden wat sneller kon reageren. Een nadeel was dat de coördinatie tussen de vele fronten, gezien de uitgestrektheid van het oorlogsgebied, niet eenvoudig was. Het Steppe-front, dat ten oosten van de saillant was opgesteld, vormde de reserve (zie ook afb. 5).

De Russische veldmaarschalken G. K. Zjoekov en A. M. Wassilevski coördineerden de operaties van de drie fronten. Acties van Russische partizanen en bombardementen die de Russische luchtmacht uitvoerde, bemoeilijkten de Duitse voorbereidingen voor het offensief. Op 2 juli 1943 waarschuwde het *Stavka* (Russisch opperbevel) de frontcommandanten dat de aanvang van het Duitse offensief tussen 3 en 6 juli werd verwacht. Een Duitse soldaat van de 168. Infanteriedivision, die door de Russen krijsgeslagen werd gemaakt, vertelde dat het offensief de volgende dag zou beginnen. Andere krijsgeslagenen en overlopers bevestigden dat bericht. In de nacht van 4 op 5 juli, om 02.00 uur, rapporteerde de commandant van het 13e Leger aan de commandant van het Centrale Front, kolonel-generaal K. K. Rokossovski (1896-1968), dat het vermoedelijke Duitse aanvalstijdstip 03.00 uur zou zijn. Zjoekov, die hiervan op de hoogte werd gesteld, gaf opdracht onmiddellijk een artilleriebeschieting op de Duitse stellingen uit te voeren om zo de laatste aanvalsvorbereidingen van de Duitsers te verstoren.

De Duitse aanval

Voordat Operatie Zitadelle startte, bezetten eenheden van de 4. Panzerarmee op 4 juli 1943 vooruitgeschoven Russische stellingen om de start van het offensief te vergemakkelijken. Door deze operaties, waaraan ook de SS-Division Leibstandarte Adolf Hitler deelnam, werden de Russen gewaarschuwd dat er „zwaar weer” op komst was.

Voor het offensief begon, werd de Duitse soldaten een dagorder van hun Oberster Befehlshaber Adolf Hitler voorgelezen. Deze begon met:

Soldaten!

Mit dem heutigen Tag tretet Ihr zu einer großen Angriffsschlacht an, deren Ausgang kriegsbedeutende Entscheidung haben kann. Euer Sieg muß in der ganzen Welt mehr noch als früher die Überzeugung verstärken, daß jeder Widerstand gegen die deutsche Wehrmacht am Ende doch vergeblich ist. [3]

De eerder genoemde aanwijzingen voor de propaganda dat het offensief als een afweren van een Russische aanval moest worden voorgesteld, waren kennelijk voor het thuisfront bedoeld.

Voor de uitvoering van Zitadelle beschikte de Heeresgruppe Süd over 7 infanterie-, 5 pantsergrenadier- en 6 pantserdivisies. De Heeresgruppe Mitte moest het met 8 infanterie-, 1 pantsergrenadier- en 6 pantserdivisies doen. In totaal beschikten de Duitsers over 1850 tanks en 530 Sturmgeschütze. De verouderde tanks (310) zijn in deze opgaven niet opgenomen. De beide legergroepen beschikten voor Zitadelle over 200 Panthers, 100 Tigers en 90 Ferdinands. Luchtsteun kregen de beide legergroepen van de Luftflotten 4 en 6, die samen over 2050 vliegtuigen beschikten.

De 4. Panzerarmee en de 9. Armee vielen beide op 5 juli 1943 op een frontbreedte van ongeveer 50 km aan. Door de verbeterde Russische tegenstand verliep de opmars traag en drongen beide legers de eerste dag slechts 8 km op. Door het talrijke Russische antitankgeschut, de terreinhindernissen en de vele mijnevelden slaagden de Duitse tankeenheden niet erin de Russische linies te doorbreken en raakten in hevige, min of meer statische gevechten verwickeld. Hierdoor konden zij geen optimaal gebruik van hun mobiliteit maken.

Ook de Armeekorps Kempf, die op de rechterflank van de 4. Panzerarmee opereerde, kwam slecht vooruit. De Russen versterkten inmiddels de flanken van de Duitse inbraak en kanaliseerden zo de beide Duitse aanvallen. Inmiddels begonnen op 6 juli de Duitse zwaartepunten zich af te tekenen. Omdat de aanval in het zuiden van de saillant voor de Duitsers beter verliep dan die in het noorden, besloot het Russische opperbevel het 27e Leger, dat de strategische reserve van het Centrale Front was, aan het Woronesj-front toe te wijzen. Na de oorlog zou Zjoekov overigens verklaren dat hij tijdens de voorbereidingen van de verdediging van de saillant van Koersk een beoordelingsfout had gemaakt. Hij had de Duitse hoofdaanval uit het noorden verwacht. >

Op 8 juli werd duidelijk dat de Duitse aanval op beide frontgedeelten zijn momentum had verloren. Bij de 9. Armee bedroeg de breedte van het aanvalsvak nog slechts 2 km. Hierdoor nam de kracht van de Russische verdediging steeds meer toe. Een extra probleem voor de Duitsers was dat het munitieverbruik veel hoger was dan zij hadden geschat, zodat er logistieke problemen ontstonden. Toch bleven Kluge en Manstein, ondanks de geringe resultaten, het offensief voortzetten. De operatie Zitadelle begon het karakter van de slag bij Verdun uit 1916 aan te nemen. Op een beperkte ruimte waar geen manoeuvre mogelijkheden meer waren, probeerden zij zoveel mogelijk Russen af te slachten. Voor Kluge en Model (afb. 6) werd het op 9 juli duidelijk dat hun aanval definitief was vastgelopen. Manstein daarentegen meende dat een overwinning nog mogelijk was.

Tijdens de strijd kon de Luftwaffe geen rol van doorslaggevende betekenis spelen en moest zich beperken tot het verlenen van tactische luchtsteun. De Russische luchtmacht verhinderde dat de Luftwaffe de Russische bevoorrading en voorbereiding van het tegenoffensief kon verstoren. Door de slechte weersomstandigheden kwam bovendien de Duitse tactische luchtsteun niet geheel tot zijn recht.

De duidelijke omslag in de strijd kwam op 15 juli, toen het Rode Leger bij Orel tot het tegenoffensief overging. Tijdens een bespreking met Hitler op 12 juli kregen Manstein en Kluge te horen dat zij het gevecht moesten afbreken. Na lang aandringen mocht Manstein nog even doorgaan. Een nieuwe aanval werd door hem op 15 en 16 juli voorbereid. Van de uitvoering kwam niets terecht omdat hij op 17 juli het II. SS-Panzerkorps moest afstaan. Die eenheid werd naar Italië gestuurd om daar te worden ingezet tegen de geallieerden die op 10 juli op Sicilië waren geland. Bovendien begon het Rode Leger op 17 juli ook in de frontsector van Manstein met een groot offensief. Orel en Belgorod werden op 5 augustus door de Russen bevrijd. Over de gehele frontbreedte begonnen de Russen nu met succes hun ongewenste Duitse bezoekers naar het westen terug te dringen. In Oktober 1943 was de frontlijn 200 km naar het westen verschoven.

Kortom: de slag bij Koersk duurde amper twee weken. Daarvan rukte de Wehrmacht gedurende ongeveer vier dagen op. Model slaagde met zijn legerin 18 km op te rukken, terwijl Manstein tot 30 km

Afb. 6 Model bij Orel in 1943

van zijn startlijn kwam. Van de 200 Panthers, die alle bij de Heeresgruppe Süd waren ingezet, waren na enkele dagen nog slechts 40 inzetbaar. De meeste waren vanwege technische defecten uitgevallen.

Tijdens de lange voorbereidingsperiode van Zitadelle had Guderian bij herhaling erop gewezen dat de Panther nog onvoldoende beproefd was om aan het front te worden ingezet. Nadat de technische tekortkomingen waren verholpen werd de Panther de beste tank van de Tweede Wereldoorlog, zoals de geallieerden zouden ondervinden. Omdat de Duitse tankproductie steeds meer bij de Russische achterbleef, kon de Wehrmacht zich dergelijke grote verliezen niet meer permitteren.

Ooggetuigen aan het woord

De bekende naoorlogse publicist Eike Middeldorf, tijdens de slag bij Koersk stafofficier van de 4. Panzerdivision, verwoordde in 1953 de algemeen heersende Duitse opvatting als volgt:

Die Operation „Zitadelle“ hat nicht zu dem von der Leistung von Truppe oder Truppenführung beabsichtigten Erfolg geführt. Das lag nicht an der Leistung von Truppe oder Truppenführung. Beide gaben ihr Bestes. Angriffsgeist und Haltung der Truppe waren hervorragend. Sie schloß den Kampf, besonders bei der Heeresgruppe Süd, mit dem Gefühl ab, Sieger über einen an Zahl und Material weit überlegenen Feind geblieben zu sein. [4]

Als belangrijkste oorzaken voor het mislukken van

het offensief gaf Middeldorf aan dat de operatie voortdurend was uitgesteld en dat de Wehrmacht niet het Russische offensief had afgewacht, maar zelf het initiatief tot de aanval had genomen. Daardoor waren de Duitse pantserdivisies vanaf het begin in een stellingenoorlog geraakt, waarvoor zij niet geschikt waren. De hoofdverantwoordelijken voor de mislukking waren volgens hem Guderian en, uiteraard, Hitler.

Twee jaar na het bovengenoemde artikel verschenen de memoires van Manstein. Alleen de titel *Verlorene Siege* geeft al aan hoe de veldmaarschalk over Zitadelle en de andere Duitse operaties dacht. Niet de Duitse soldaat, niet het Duitse officierskorps, maar Hitler had alles verziekt. Indien Manstein de vrije hand had gehad, was de operatie Zitadelle in een klinkende Duitse overwinning geëindigd. Hoewel een algehele Duitse overwinning aan het Oostfront volgens Manstein zeker niet mogelijk was, meende hij in 1943 toch nog dat een „remise”, een politieke oplossing met de Sovjet-Unie, een haalbare kaart was. Zonder een spoor van emotie stelde hij vast dat de Sovjet-Unie al 11 miljoen man aan gesneuvelden, gewonden en vermisten had, zodat zij wel moest toegeven. Dat juist zulke exorbitante verliezen een voortzetting van de strijd tot het einde toe veeleer bevorderden, kwam blijkbaar niet bij hem op. Veel kritiek had hij op de geallieerde eis tot onvoorwaardelijke overgave omdat daardoor een aanvaardbare beëindiging van de oorlog door Duitsland niet mogelijk was geweest.

Het valt op dat Manstein in zijn memoires alleen maar aandacht aan de militaire aspecten van de oorlog besteedt. Met de politieke achtergronden ervan wil hij niets te maken hebben. Het is het recht van de memoireschrijver zich dat te herinneren en op te tekenen wat hem goed dunkte. Wanneer hij echter tot waardeoordelen komt zoals in het geval van de eis tot onvoorwaardelijke overgave, dan mag worden verwacht dat alle relevante gebeurtenissen worden vermeld. En dat liet Manstein na.

Het is mogelijk dat hij in 1943 geen weet heeft gehad van de Wannsee-conferentie in januari 1942, waar tot de genocide van de joden werd besloten. Het optreden van de *SD-Sonderkommandos* in het achtergebied was bij de Duitse legerleiding algemeen bekend. De meeste legeraanvoerders zaten daar echter niet mee, want hun aandacht was volledig op de strijd gericht, waar de Duitse soldaat zich van zijn beste kant liet zien. Bovendien had Man-

stein zich in 1941, en hij was niet de enige, volledig achter de beruchte order van veldmaarschalk Walter von Reichenau (1884-1942) gesteld, waarin deze het doel van de aanval op Rusland als volgt omschreef.

Das wesentliche Ziel des Feldzuges gegen das jüdisch-bolsjewistische System ist die völlige Zerschlagung der Machtmittel und die Ausrottung des asiatischen Einflusses im europäischen Kulturkreis. [5]

Het moet Manstein, zeker in 1955 toen zijn memoires uitkwamen, duidelijk zijn geweest dat voor de geallieerden geen andere keuze openstond dan van Duitsland onvoorwaardelijke overgave te eisen. Manstein verkoos echter de samenhang van de oorlogvoering in Rusland met de misdadigheid van het nazi-regime buiten beschouwing te laten. Hem ging het alleen om *die Tapferkeit, die Treue, die Pflichterfüllung des deutschen Soldaten und die Verantwortungsfreudigkeit wie das Können der Führer aller Grade* weer te geven.

Terwijl Manstein tijdens de voorbereiding van de operatie Zitadelle al zijn militair-technische bekwaamheden in de strijd wierp, hield men zich bij de staf van de Heersgruppe Mitte bezig met de vraag hoe Hitler kon worden geliquideerd. Het hoofd operatiën van de Heeresgruppe Mitte, kolonel Henning von Tresckow (1901-1944) was een van de sleutelfiguren van het verzet tegen Hitler. Toen Hitler na zijn bezoek aan Kluge op 13 maart 1943 van de Heeresgruppe Mitte naar zijn hoofdkwartier de *Wolfschanze* terugkeerde, plaatste Tresckow een bom in het vliegtuig van Hitler. Helaas werkte de ontsteking niet en landde de Führer veilig in Oost-Pruisen. Tresckow vroeg tijdens de voorbereiding van Zitadelle aan Manstein om aan het militaire verzet tegen Hitler deel te nemen. Deze wees dat echter af, omdat de uitschakeling van Hitler tegen het belang van het Duitse volk zou zijn.

Tresckow was al vanaf 1938 bij het verzet tegen Hitler betrokken. Aanvankelijk golden zijn bezwaren de politiek-militaire koers van Hitler. In 1943 was hem en zijn medestrijders duidelijk geworden dat het een misdadig regime betrof, waaraan onmiddellijk een einde moest worden gemaakt. Hierdoor stonden Tresckow c.s. tijdens de voorbereiding van Zitadelle voor een gewetensconflict. In opdracht van Hitler moesten zij een operatie voor-

bereiden die bij succes de levensduur van het nazi-regime zou verlengen, terwijl zij anderzijds alles in het werk stelden om Hitler te liquideren en zo een einde aan dat regime te maken.

Hoewel hij uit militair-technische overwegingen tegen de operatie Zitadelle was, zat Generaloberst Heinz Guderian op dezelfde golflengte als Manstein. Ook in zijn memoires is alleen maar plaats voor de ambachtelijke aspecten van het militaire bedrijf. Zijn verontwaardiging over de schandalige geallieerde eis van onvoorwaardelijke overgave was groot. In maart en april 1943 werd Guderian door Carl Friedrich Goerdeler (1884-1945) gevraagd aan het verzet tegen Hitler deel te nemen. Evenals Manstein wees hij die uitnodiging van de hand. In zijn kwaliteit als Generalinspekteur der Panzertruppen concentreerde hij zich geheel op de verhoging van de tankproductie om aan de vraag van het front te voldoen. Voorts was hij ook verantwoordelijk voor de geoefendheid van de pantser-troepen. Zijn memoires staan bol met opmerkingen daarover en zouden een bron van inspiratie voor vele naoorlogse tankspecialisten vormen.

Ook de chef-staf van Armeekorps Kempf, generaal-majoor dr. Hans Speidel (1897-1984; afb. 7) publiceerde zijn memoires. In tegenstelling tot von Manstein en Guderian die hun memoires schreven in de jaren '50, toen de Duitse herbewapening op komst was, verschenen Speidels memoires pas in 1977. De Duitse Bundeswehr was inmiddels een van de belangrijkste steunpilaren van de NAVO geworden, en Speidel was opperbevelhebber van de NAVO-strijdkrachten in Centraal-Europa geweest. Speidel werd door Tresckow van het verzet tegen Hitler op de hoogte gebracht, maar speelde in dat verzet geen rol van betekenis. Hij werd na de aanslag van Stauffenberg op Hitler wel gearresteerd, maar wegens gebrek aan bewijzen niet veroordeeld. In zijn memoires verhaalt Speidel uitvoerig over de vele intensieve contacten die hij tijdens de oorlog met Duitse schrijvers en kunstenaars had. In 1944 werd hij van het Oostfront naar Frankrijk verplaatst, waar hij de geallieerde invasie meemaakte. Omdat Speidel geen commandofunctie had vervuld, werd hij na de oorlog niet, zoals Manstein, Guderian, Kempf en vele andere Duitse generaals en veldmaarschalken, als oorlogsmisdadiger veroordeeld. Samen met generaal Adolf Heusinger (1897-1982), die in 1943 bij het Oberkommando des Heeres (OKH) al zijn krachten aan het welsla-

gen van Zitadelle wijdde, was Speidel na de Tweede Wereldoorlog nauw betrokken bij de Duitse herbewapening. Voordat de Duitsers het uniform weer wilden aantrekken, moest Eisenhower volgens de beide voormalige Wehrmachtgeneraals eerst zijn beschuldigingen intrekken dat de Duitse soldaat het nazi-regime had gediend. Vol trots vermeldde Speidel in zijn memoires dat Eisenhower tegenover Heusinger en hem op 21 januari 1951 had verklaard dat hij zijn vroegere opvattingen over de Wehrmacht herriep en dat de Duitse soldaat *für seine Heimat tapfer und anständig gekämpft* had [6]. Aan de ellende die de oorlog de bevolking van Frankrijk en Rusland had berokkend, besteedde hij vrijwel geen aandacht.

In allerlei tijdschriftartikelen en korpsgeschiedenissen komen veel Duitse ooggetuigen van de operatie Zitadelle aan het woord. Bij vrijwel allemaal wordt de lof van de Wehrmacht bezongen en de schuld van de mislukking Hitler in de schoenen geschoven. De Russische ooggetuigen van de slag bij Koersk brengen steeds naar voren dat Koersk duidelijk maakt dat het Rode Leger in geoefendheid niet meer voor de Wehrmacht onderdeed. Daarbij was sprake van een toenemende Russische overmacht. Zoals te verwachten is, prijzen de Russische schrijvers de grote inzet van de Russische soldaat. Opmerkelijk is dat zowel de Duitse als de Russische memoireschrijvers tijdens hun belevenissen

Afb. 7 Generalmajor Speidel (links) en Generalmajor Kempf

aan de diverse fronten alleen maar met excellerende generaals te maken lijken te hebben gehad. Zoiets moet voor de gewone frontsoldaat die het allemaal heeft overleefd, een steun bij het verwerkingsproces van zijn oorlogservaringen zijn geweest. Hij had onder deskundige leiding zijn opdrachten uitgevoerd, terwijl zijn leven en dat van zijn kameraden niet onnodig in de waagschaal waren gesteld!

De slag in militair-historisch perspectief

In de Duitse literatuur wordt de slag bij Koersk gezien als een laatste mogelijkheid voor Duitsland om de totale nederlaag te ontgaan. De mislukking van het offensief wordt daarbij volledig op rekening van Hitler geschreven. De Duitse veldmaarschalcken en generaals waren over zichzelf bijzonder tevreden, want aan hen had het niet gelegen dat een negatief resultaat was geboekt. In de ogen van sommigen was Hitler niet de enige schuldige. Manstein vond dat Kluge niet veel ervan had terechtgebracht, terwijl Model en Kluge elkaar de zwarte piet trachten toe te spelen. Guderian vond dat al zijn collega's hadden gefaald. Kluge en Model hebben tijdens de oorlog zelfmoord gepleegd en konden dus aan de naoorlogse discussie niet meer deelnemen. Zij hadden echter voldoende bewonderaars om die taak van hen over te nemen.

Uit de Russische optiek gezien was de slag bij Koersk een onderdeel van een veel groter offensief. Toen in maart 1943 de vraag aan de orde kwam of het Rode Leger na de *rasputizas* het initiatief zou nemen of dat aan de Wehrmacht zou overlaten, was voor die laatste optie gekozen. Het was de opzet van het Rode Leger de Duitsers bij Koersk te laten vastlopen en daarna met een groot offensief niet alleen de oorspronkelijke frontlijn te herstellen maar de Wehrmacht over de hele frontlijn naar het westen terug te dringen. De verdediging bij Koersk en de offensieven bij Orel en Belgorod werden in de Russische opvattingen als één offensief beschouwd. Het was een aanval die met een defensieve fase werd ingeluid. Tijdens de Koude Oorlog zou een dergelijke conceptie tot vervelens toe door het Nederlandse 1e Legerkorps en zijn NAVO-bondgenoten op de Lüneburgerheide worden beoefend en in de oorlogsplannen worden opgenomen. Weinigen zullen toen hebben vermoed dat zij min of meer meewerkten aan een heropvoering van de

Afb. 8 Na het gevecht...

operatie *Koetoesov* (codenaam voor het Russische antwoord op Zitadelle).

De Russische benadering van de slag bij Koersk is niet zonder gevolgen gebleven voor de geschiedschrijving. Zij ging uit van de kracht en de suprematie van het Rode Leger. Daarbij moet worden aangetekend dat het Rode Leger tot dan toe alleen tijdens de winteroffensieven onder barre omstandigheden grote overwinningen had behaald. Die waren, zo dachten vriend en vijand, meer het gevolg geweest van het feit dat de Russen beter dan hun tegenstanders tegen de barre klimatologische omstandigheden waren opgewassen dan van hun militair vakmanschap. Het Russische antwoord op de operatie Zitadelle liet zien dat zulks in 1943 in ieder geval niet meer opging.

Een moeilijkheid bij de geschiedschrijving van Zitadelle is de data en sterkte- en verliescijfers op een juiste wijze weer te geven. Zoals eerder werd opgemerkt, wordt in de Russische literatuur de slag bij Koersk in een andere context geplaatst dan in de Duitse. Het hanteren van verschillend cijfermateriaal is daardoor onvermijdelijk. Verder is het in de beschrijving van veldslagen een algemeen voorkomend verschijnsel dat de verliescijfers van de vijand veel hoger worden geschat dan de eigen verliezen. Ook wordt de vijandelijke tegenstand altijd schromelijk overdreven. Hierdoor wordt aan de eigen overwinning meer luister bijgezet, terwijl een onverhoopte nederlaag met manipuleren van de cijfers kan worden verklaard.

Bij de bewering van beide partijen dat de slag bij Koersk het einde betekende voor het Duitse pantserwapen (afb. 8) kunnen enkele kanttekeningen

worden geplaatst. Volgens Müller-Hillebrand, die een van de betrouwbaarste overzichten over de Duitse verliescijfers heeft opgesteld, werden in de maand juli 1943 645 Duitse tanks en 207 Sturmgeschütze buiten gevecht gesteld. Het grootste gedeelte daarvan moet op rekening van de operatie Zitadelle worden geschreven. De tankverliezen bestonden uit 83 Panthers, 33 Tigers, 290 Panzerkampfwagen IV en 189 Panzerkampfwagen III. De overige verliezen betroffen verouderde typen. In augustus 1943 waren de Duitse tankverliezen ongeveer even groot, wat door de Russische offensieven bij Orel en Belgorod en de strijd in Italië werd veroorzaakt. Opmerkelijk is dat een jaar later, in juli 1944, het dubbele aantal Duitse tanks en Sturmgeschütze buiten gevecht werd gesteld. Een verklaring daarvoor is dat de oorlog toen niet alleen aan het Oostfront woedde, maar ook in Italië en Normandië.

Die gegevens maken duidelijk dat de operatie Zitadelle geenszins het einde van het Duitse pantserwapen betekende. Voor de Russen was die bewering echter aantrekkelijk omdat zij zo konden claimen dat zij zonder de hulp van hun geallieerde bondgenoten de Wehrmacht definitief hadden verslagen. Voor de Wehrmacht was het een mooie gelegenheid om de totale nederlaag aan Hitler te wijten.

In een analyse van de slag bij Koersk, die in 1945 in de VS voor het onderwijs aan de cadetten van West Point werd gepubliceerd, werd het Russische succes als volgt verklaard.

The most important and significant factor of the Russian success in stopping the deeper penetration of the Belgorod face of the saillant was the fact that the flanks of the gap were held. The Russian troops resolutely clung to their positions and withstood all attempts to widen the breach by the envelopment of the interior flanks that had been created. The gap was kept so narrow that the German armor could not exploit the breakthrough. The Russians were thus able to regain control of the situation and counterattack the enemy troops that had made the penetration. [7]

Tijdens het Duitse Ardennenoffensief in 1944 zouden de Amerikanen op een zelfde manier reageren en het Duitse offensief tot staan brengen.

Als belangrijke militair-technische oorzaak voor de mislukking van Zitadelle wordt door veel schrijvers naar voren gebracht dat de Wehrmacht over onvoldoende infanterie-eenheden beschikte om eerst de vijandelijke linies te doorbreken, alvorens

de pantsereenheden in actie kwamen. Hierdoor werden veel pantsereenheden vanaf het begin van het offensief bij de strijd betrokken en konden geen snelheid ontwikkelen. Eerder is in dit artikel erop gewezen dat veel Panthers vanwege technische defecten tijdens de gevechten uitvielen. Ook de geofendheid van het personeel met deze nieuwe tanks liet veel te wensen over. De Tigers hadden met hun kanon een grote vuurkracht, maar door hun zware bepantsering hadden zij aan mobiliteit veel moeten inleveren. In tegenstelling tot de andere tanks bezaten zij geen mitrailleurs. Door deze tekortkomingen, gecombineerd met de gevechtssituatie waarin zij waren terechtgekomen, speelden zij geen rol van betekenis.

De materiële overmacht van de Russen en de toewijding van hun deskundigheid maakten een Duitse overwinning bij Koersk dus militair-technisch tot een onmogelijkheid. Dat te erkennen was echter voor Manstein c.s. te veel gevraagd.

De lange schaduw van het verleden

Na de Tweede Wereldoorlog is in Duitsland de *unbewältigte Vergangenheit* een begrip geworden. Het ging daarbij om het verwerkingsproces van de Tweede Wereldoorlog door het Duitse volk. De mogelijke medeverantwoordelijkheid voor de vele misdaden die in naam van dat Duitse volk waren bedreven, was een probleem waarmee velen worstelden. Zo'n proces is geen Duitse exclusiviteit. De VS kregen hun Vietnam-probleem, en in Nederland vragen nog steeds vele Indiëveteranen zich af wat de zin van hun verblijf in de tropen is geweest. In Duitsland werd een oplossing voor dat probleem geconstrueerd door een scheiding aan te brengen tussen het nazi-regime en de Wehrmacht. De oorlogsmisdaden in Rusland zouden hoofdzakelijk door SS-Sonderkommandos en de Waffen-SS zijn bedreven. De Wehrmacht had, zoals Eisenhower in 1951 zou verklaren, zich keurig aan de regels van het spel gehouden; die viel dus niets te verwijten.

Die gedachtengang weerspiegelt zich in de Duitse militaire literatuur. Door zich uitsluitend op de militair-technische aspecten van de oorlogvoering te richten kon zo de medeverantwoordelijkheid voor de begane oorlogsmisdaden worden verdrongen. Voor de onfrisse zaken die aan het Oostfront plaatsvonden, hielden de Duitse legeraanvoerders,

op een enkele uitzondering na, hun ogen stijf gesloten. Wel had men een open oog voor de wandaden van het Rode Leger. In 1955 wees F. W. von Mellenthin – een Duitse tankdeskundige die het allemaal zelf heeft meegemaakt – bij zijn beschrijving van de slag bij Koersk erop dat bij de Russen mensenlevens niet in tel waren. Over de discipline in het Russische leger schreef hij in een in Engeland gepubliceerd boek:

There is an iron discipline in the Russian army; punishment meted out by officers and political commissars of a draconian character and unquestioned obedience to orders have become a feature of their military system. [8]

Met deze informatie konden de NAVO-bondgenoten hun voordeel doen. Het Koude-Oorlogdenken zorgde ervoor dat velen over het hoofd zagen dat de Wehrmacht op het gebied van slaafse navolging ook van wanten heeft geweten.

De gangbare overtuiging dat de NAVO het Westduitse militaire potentieel niet kon ontberen, bevorderde dat de meeste wegens oorlogsmisdaden tot langdurige gevangenisstraffen veroordeelde Duitse veldmaarschalken en generaals in het begin van de jaren '50 weer op vrije voeten waren. Hoewel zij geen deel zouden gaan uitmaken van de Bundeswehr, genoten zij toch een hoog aanzien en hun adviezen over defensievraagstukken werden op hoge prijs gesteld. Zo stelde Manstein in 1956 voor de Duitse Bundestag een advies op over de gewenste duur van de dienstplicht.

Hoewel de Bundeswehr aan de buitenwereld werd gepresenteerd als een organisatie die geen banden met het verleden had, was zij in feite een voortzetting van de Wehrmacht. Vanuit de Deutsche Demokratische Republik (DDR) werd daarop veel kritiek geleverd. Daar werd echter gemakshalve over het hoofd gezien dat de Nationale Volksarmee (NVA) ook door voormalige generaals van de Wehrmacht, zoals Vinzenz Müller, Arno von Lenski, Otto Korfes en Hans Wulz, was opgericht. Ook in de NVA werden veel officieren en onderofficieren van de voormalige Wehrmacht opgenomen.

In de voorlichting van en aan de Bundeswehr werden de misdaden van het nazi-regime niet verdoezeld. In tijdschriften, brochures en tentoonstellingen werd daarover uitvoerig geïnformeerd. Uiteraard werd veel aandacht besteed aan het militaire verzet, dat zijn dramatisch hoogtepunt op 20 juli 1944 beleefde. Over de medeverantwoordelijkheid

van de Wehrmacht voor de vele bedreven oorlogsmisdaden werd echter nauwelijks gesproken. De enkeling die dat wel deed, kon op forse kritiek rekenen.

Naarmate de Tweede Wereldoorlog verder achter ons kwam te liggen kreeg deze problematiek meer aandacht. Het einde van de Koude Oorlog en de Duitse eenwording hebben aan deze discussie nieuwe impulsen gegeven. Aan de nationaal-socialistische beïnvloeding van de gevechtsmotivatie van de Duitse soldaat wordt een steeds grotere rol toegekend. In een recente studie over deze problematiek kwam de Berlijnse historicus Hans-Heinrich Wilhelm tot de slotsom:

Die Interessenidentität zwischen Hitler und seinen Generalen scheint aber weiter gegangen und tiefer gegründet gewesen zu sein, als viele bis heute glauben. [9]

Deze benadering betekent niet alleen een nieuwe harde confrontatie van de Bundeswehr met haar eigen verleden. Het geschiedbeeld van het optreden van de Wehrmacht tijdens de Tweede Wereldoorlog zoals dat zich tijdens de Koude Oorlog met de medewerking van ooggetuigen heeft gevormd, moet worden bijgesteld. Dat geldt ook voor ogenschijnlijk louter militair-technische operaties als de slag bij Koersk.

De verdringing van de realiteit van de Tweede Wereldoorlog in de Duitse militaire geschiedenis werd niet alleen veroorzaakt door een poging de medeverantwoordelijkheid voor de bedreven oorlogsmisdaden van zich af te schuiven. Zij is onderdeel van een meer algemeen verschijnsel, dat zich sinds de Eerste Wereldoorlog heeft gemanifesteerd. In zijn voortreffelijk boek *Fallen soldiers. Reshaping the memory of the World Wars* gaat George Mosse in op de wijze waarop aan het sneuvelen van soldaten een diepere en verheven zin wordt gegeven. Omdat in de herinnering van de nabestaanden soldaten nooit voor een slechte zaak of vanwege de domheid van hun commandanten mogen sneuvelen, vindt een sterke mythevorming plaats. De vraag naar de noodzaak van de oorlogsellende wordt door de veteranen ontweken, doordat zij zich in hun herinneringen volledig concentreren op de „goede kanten” van het frontleven, zoals de kameradschap, het avontuurlijke en het gevoel toen pas echt mens te zijn geweest. Vooral bij landen die een oorlog hebben verloren, treden deze verschijnselen sterk naar voren. Er is daarom veel overeenkomst

in de verwerking van de Eerste en de Tweede Wereldoorlog, met name in Duitsland. Deze mythevorming heeft de geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog sterk beïnvloed.

Het belang van de slag bij Koersk

Volgens von Clausewitz was voor de krijgswetenschappen alleen de bestudering van recente oorlogen relevant. Anderen meenden dat men juist tot het verre verleden moet teruggaan, omdat toen de essentie van de oorlogvoering duidelijker was. Over het nut van de bestudering van de operatie Zitadellen voor het huidige krijgsbedrijf zullen de meningen ook wel verdeeld zijn. Gezien de huidige ontwikkelingen behoort een tankslag van de omvang als bij Koersk waarschijnlijk voorgoed tot het verleden. Dat betekent echter nog niet dat bestudering van deze slag niet meer dan een interessante tijdspassing voor geïnteresseerden zou zijn.

In de slag bij Koersk waren alle traditionele elementen van de oorlogvoering aanwezig. Theorie en praktijk van de tactiek en de militaire strategie kunnen erin worden bestudeerd. De erfenis van het verleden wordt zo zichtbaar gemaakt en dat kan als uitgangspunt voor de krijgswetenschappen in het post-Koude-Oorlogtijdvak dienen. Het is te verwachten dat in de komende jaren het geschiedbeeld van de Duitse operaties tijdens de Tweede Wereldoorlog zal veranderen. Die verandering zal niet alleen het inzicht in de Tweede Wereldoorlog verbeteren, zij zal ook een nieuw licht werpen op de militaire geschiedschrijving tijdens de Koude Oorlog.

De historiografie van de slag bij Koersk maakt bovenal duidelijk hoe militairen, door hun aandacht uitsluitend op de gevechtshandelingen te richten, trachtten zich te onttrekken aan hun morele medeverantwoordelijkheid voor de totale gang van zaken in de oorlog.

Literatuur

1. *Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht 1943*, dl 2. München (1982)1422.
 2. H.-A. Jacobsen – *Der Zweite Weltkrieg in Chronik und Dokument*. Darmstadt (1961)385.
 3. R. Lehmann – *Die Leibstandarte*, dl 3. Osnabrück (1982)232.
 4. E. Middeldorf – Das Unternehmen „Zitadelle“. *Wehrwiss. Rdsch.* (1953)(11)467.
 5. N. Müller (ed.) – Befehl des Oberbefehlshabers der 6. Armee über Vernichtungs- und Ausrottungsmaßnahmen (Verhalten der Truppe im Ostraum), 10. Oktober 1941. *Deutsche Besatzungspolitik in der UdSSR 1941-1944*. Keulen (1984).
 6. H. Speidel – *Aus unserer Zeit. Erinnerungen*. Berlin (1977)286.
 7. *Operations on the Russian front, part 2 (November 1942 – December 1943)*. Dept of Military art and engineering, US Military Academy West Point. New York (1945)22.
 8. F. W. von Mellenthin – *Panzer battles 1939-1945*. Londen (1945)228.
 9. H.-H. Wilhelm – Motivation und Kriegsbild deutscher Generale und Offiziere im Krieg gegen die Sowjetunion, in: P. Jahn en R. Rürup (red.) – *Erobern und vernichten. Der Krieg gegen die Sowjetunion 1941-1945*. Berlin (1991)176.
- VOORTS:
- R. Gehlen – *Der Dienst*. München (1973).
- W. Görlitz – *Strategie der Defensive. Model*. Wiesbaden (1982).
- H. Guderian – *Erinnerungen eines Soldaten*. Heidelberg (1951).
- W. Haupt – *Heeresgruppe Mitte 1941-1945*. Dorheim (1968).
- E. Klink – *Das Gesetz des Handelns. Die Operation „Zitadelle“ 1943*. Freiburg/Breisgau (1966).
- E. von Manstein – *Verlorene Siege*. Bonn (1955).
- G. L. Mosse – *Fallen soldiers. Reshaping the memory of the World Wars*. New York (1990).
- B. Müller-Hillebrand – *Der Zweifrontenkrieg. Das Heer vom Beginn des Feldzuges gegen die Sowjetunion bis zum Kriegsende*. Frankfurt/Main (1969).
- W. K. Nehring – *Die Geschichte der deutschen Panzerwaffe 1916-1945*. Stuttgart (1974).
- A. Philippi en F. Heim – *Der Feldzug gegen Sowjetrußland 1941 bis 1945*. Stuttgart (1962).
- W. Schumann (red.) – *Deutschland im Zweiten Weltkrieg. 3 – Der grundlegende Umschwung im Kriegsverlauf (November 1942 bis September 1943)*. Keulen (1982).
- W. G. Posnjak – Die Schlacht bei Kursk, in: P. A. Shilin (red.) – *Die wichtigsten Operationen des großen vaterländischen Krieges 1941-1945*. Berlin (1958).
- A. Seaton – *The German army 1939-1945*. New York (1982).
- C. Wagener – *Heeresgruppe Süd. Der Kampf im Süden der Ostfront 1941-1945*. Bad Nauheim (1971).
- O. Weidinger – *Division „Das Reich“. Der Weg der 2. SS-Panzerdivision. Die Geschichte der Stammdivision der Waffen-SS*, dl 4. Osnabrück (1979).
- G. K. Zhukov – *Marshall Zhukov's greatest battles*. Londen (1969).